

A görög kultúra itáliai és magyarországi recepciója a 15-16. században
(OTKA – NKFI K112283)

A pályázat keretében a következő területeken folytattunk kutatásokat, illetve közöltük eredményeinket:

1. Bolonyai Gábor az egyetlen ókori eredetű görög-latin szótár, az. ún. Pseudo-Kyrrillos humanista másolataival foglalkozott. Valamennyi kódex részletes kollációját elvégezve felállította a jelenleg ismert 15 apográf családfáját. A példányok vizsgálata során beazonosította az egykor Janus Pannonius tulajdonában lévő, majd halála után a Corvina Könyvtárba átkerülő példány másolóját, valamint a kódex mesterpéldányát és ennek másolóját. Emellett beazonosította két másik kódex eddig ismeretlen írnokát is. Ehhez kapcsolódóan, áttekintést adott az egyik másoló, Benedetto Bursa eddig ismeretlen életpályájáról kiadatlan levelei alapján, különös tekintettel a korabeli kulturális viszonyokat sajátosan tükröző görögországi tanulmányútjára.¹

2. Németh András elsősorban annak a két szkriptornak a kéziratait vizsgálta (Johannes Thettalos Skutariótés és Démétrios Tribólés), akinek nevéhez a legnagyobb számú, Budán megfordult kódex köthető. Ennek során sikerült azonosítania két általuk írt kódexet (Seitenstetten, Stiftsbibliothek cod. 34 és Olomouc, Státní Vědecká Knihovna, M79) Johannes Alexander Brassicanus bécsi humanista könyvlistájának két tételével. Feltételezése szerint a filológiai igényes és a majdani szövegpótlásokat is lehetővé tevő másolatok kellően felkészült megrendelője szinte bizonyosan Janus Pannonius volt, a valószínűsíthető korvinák száma így kettővel gyarapodhat. A tanulmány kitér a firenzei Giannozzo Manetti görög kódexének vizsgálatára is. Egy másik cikk a Spárta környékéről származó Démétrios Tribólés kódexeit tárja föl hasonló megközelítésből.²

3. Németh András kutatásainak másik iránya a görög kódexek budai restaurálása volt.³ Ennek során egyértelmű összefüggést sikerült kimutatnia a könyvtárba illesztett vagy erre kiszemelt kódexek budai restaurálásával, illetve a bizánci kötéstechnika ügyetlen utánzásával kapcsolatban. Ez a tudatos beavatkozás és tárgyekezelés azt mutatja meg, hogy a görög nyelvű kódexeket mint egységet látták, és másképp kezelték, mint a latin nyelvűeket, ideértve a görög

¹ A Bursa életútját bemutató anyag és a kézirati sztemma elemzése egy készülő monográfia két fejezetét alkotja (elérhetők itt: <http://real.mtak.hu/id/eprint/105853> és itt: <http://real.mtak.hu/105852/>) a másik három már publikált tanulmánnyal együtt.

² Elérhető itt: <http://real.mtak.hu/id/eprint/105869>

³ A témával részint a Corvina Könyvtár budai műhelyét bemutató OSzK-kiállítás kapcsán foglalkozott behatóbban. A 2018-as kiállítás és jelen pályázat tematikája ezen a ponton nem véletlenül kapcsolódik össze, mert a kiállítás kurátora, Zsupán Edina (egyúttal a pályázatunk résztvevője) céljainkhoz igazodva kezelte kiemelten a görög nyelvű, illetve görögből fordított kódexek kérdését a kiállítás anyagának összeállításakor.

művek latin fordításait is. A konkrét részleteket a kiállítási katalógusnak egyes tárgyleírásaiban, valamint egyik összefoglaló tanulmányában fejt ki.

A budai műhely 1480-as évek második felére tehető tevékenységével Zsupán Edina foglalkozott behatóan.⁴ Külön figyelmet szentelt Vitéz János görög fordításokat tartalmazó kódexeinek, amelyeket Budán kötöttek át a Corvina Könyvtár számára.

4. Bolonyai Gábor és Gábor Sámuel közösen foglalkozott Bonfini *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali* c. művével. Ennek során összevetették a mű előző (Apró István-féle) kiadásának szövegét a mű autográf kéziratával, rögzítették az eltérő olvasatokat az elsődlegesség, illetve másodlagosság megállapításával, s ezzel előkészítették a szöveget egy új kritikai kiadás számára.⁵

A mű szövegének beható vizsgálata egyértelművé tette, hogy Bonfini műve korábban nem sejtett mértékben támaszkodik mások szövegeire. Egy nagyobb terjedelmű közös tanulmányuk részletesen feltérképezi a dialógus első és harmadik könyvének jelöletlen idézeteit és hivatkozás nélkül használt forrásait. Ezeknek a szöveghelyeknek a beazonosítása szintén fontos részét képezheti egy új kritikai és kommentáros kiadásnak,⁶ ugyanakkor új megvilágításba helyezi a Mátyás körüli humanisták szellemi környezetét és érdeklődését is, pl. sikerült szövegszerűen is megragadni, hogy Platón és az újplatonikus eszmék közvetítésében kulcsszerepe van Bessarionnak.

A mű szövegének konstitúciójakor a legfőbb problémát a zavarba ejtően durva hibákkal lejegyzett görög idézetek jelentik. A problémát szintén külön tanulmány elemzi, amely egyúttal Bonfini görög tanulmányaival kapcsolatban is levon következtetéseket.

5. Naldinak a Corvina Könyvtárat magasztaló költeményében megfogalmazódó görög irodalmi kánont és ennek szellemi háttérét mutatja be Bolonyai Gábor három tanulmánya.

Zsupán Edina egy másik összefüggésben mutat Naldi művének fontosságára. Doktori disszertációjának egy terjedelmesebb fejezete (és ennek cikk-változata) arra mutat rá, hogy Naldi később nyomtatásban is megjelent költeménye a wolfenbütteli korvinacsoportot magasztaló 16-17. századi enkómionok előképének, s talán mintájának is tekinthető. Feltételezése szerint az uralkodó-laudációba ágyazott könyvtár-laudáció különleges műfaja a Corvina Könyvtár kontextusában születhetett meg a 15. század végén.

6. A görög művek fordításának kérdéseit három művel kapcsolatban vizsgáltuk meg alaposabban, az eredeti kéziratok közvetlen tanulmányozásával.

(i) Gaál Balázs arra vállalkozott, hogy annak a plutarchosi állatlélektani írásnak a 15. századi latin fordításait vegye vizsgálat alá (*Bruta animalia ratione uti*), amelyik a legnagyobb

⁴ Szintén egyúttal a Corvina-kiállítás munkálataival átfedésben.

⁵ A szöveg itt érhető el: <http://real.mtak.hu/105756/>

⁶ Az eddig beazonosított források, melyek jórészt nem tárgyalta az említett tanulmány, itt érhetők el: <http://real.mtak.hu/105757/>

érdeklődést váltotta ki a korban. A három fordító összesen hat kéziratának párhuzamos feldolgozása és tüzetes elemzése több új eredményt is hozott. A kézirati szöveg alapján kiderült például, hogy Giovanni Regio 1488-as padovai fordítása jelentősen eltér attól, ahogy húsz évvel később bátyja, Raffaele Regio a fordítást nyomtatásban kiadta. Tanulmányában ennek lehetséges okaira és hátterére is kitér.

Egy másik cikk a két korábbi latin fordítást veti egybe. Az egyiket a milánói Lampugnino Birago készítette az 1460-as években, a másikat pedig a szicíliai Antonio Cassarino az 1440-es években. Önálló cikkben való tárgyalásukat az indokolta, hogy lényegesen eltérő fordítási technikákat alkalmaznak. Míg Birago sok tekintetben a középkori *ad verbum* fordítási módszerhez nyúl vissza, addig Cassarino az *ad sententiam* humanista elvéhez igazodik a fordításban. A fordítások mélyreható szókészleti vizsgálata megmutatta, hogy milyen mértékben folyamodtak a fordítók a csupán kéziratok formájában elérhető szójegyzékek vagy gyarapodó szótárak állományához.

Gaál Balázs kutatásának jelentős eredménye volt, hogy a *Bruta animalia ratione uti* Cassarino által készített latin fordításának szövegét három eltérő mértékben romlott kódexből összeállította. A dialógusnak ez a legrégebbi és legeredetibb fordítása méltó arra, hogy a szakmai közönség számára elérhetővé váljon mint a korai humanista fordítási gyakorlat egyik jellemző példája. A szövegkiadás a filológiai részletekre kitérő angol nyelvű tanulmánnyal együtt fog megjelenni. A fordítást megőrző kódexek leszármazási viszonyának a vizsgálatán túl sikerült azonosítani a fordításhoz felhasznált eredeti görög forráskódexet is, amivel a kódex vándorlásával kapcsolatos ismeretek bővítéséhez járulhatunk hozzá.

(ii) Gábor Sámuel Domizio Calderini munkásságát vizsgálta meg. Arra a kérdésre kereste a választ, hogy 1477-78-as, töredékben maradt latin nyelvű Pausanias-fordításának milyen előzményei vannak, művei összességében mit árulnak el arról, miért és hogyan jutott el odáig, hogy a *Periégésist* fordítsa, és a fordítás elkészült része milyen sajátosságokat mutat. A tanulmány elsősorban Calderini 1473-1475 közötti kommentárírói, majd 1477-1778-as fordítói munkásságával foglalkozik, azon belül is kiemeleten Martialis-kommenárjának kéziratában fennmaradt autográf bejegyzéseivel, illetve azzal, hogy ezek a bejegyzések hogyan kapcsolódnak a többi Calderini által jegyzett kommentár Pausanias-hivatkozásaihoz és magához a latin nyelvű Pausanias-fordításhoz.⁷

(iii) Zsupán Edina Plutarchos *Apophthegmata regum et imperatorum* című művének fordítását elemzi. A vizsgálat kiterjed a latin fordítás és a görög eredeti szoros egybevetésére, emellett pedig arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen intenciók határozták meg Janus szövegalkotását a

⁷ Elérhető itt: <http://real.mtak.hu/id/eprint/105867>

végleges forma kialakítása során, mi a viszonya a plutarchosi eredetihez és Francesco Filelfo korábbi fordításához. Kodikológiai szempontból is vizsgálja a fordítást tartalmazó lipcsei kódexet, és elhelyezi a 15. századi hazai írásbeliség kontextusában.

7. Zsupán Edina kutatásainak fókuszában az elmúlt évek során Vitéz János személye állt, elsősorban a humanista tudós íráskultúrája, műveltsége, s ezen belül esetleges görög nyelvismerete is. Kódexek komplex elemzésével (paleográfiai, kodikológiai, művészettörténeti, filológiai, provenienciát érintő stb. szempontok) sikerült elkülönítenie a körülötte Váradon, majd pedig Esztergomban zajló kódexprodukciót, azaz azonosítani azokat a kéziratokat, amelyek Vitéz környezetében, az ő kezdeményezésére születtek. Az egyik fontos konklúzió, hogy ebben a folyamatban Vitéz részéről egyfajta nagyon erős humanista attitűd figyelhető meg, ami a főpap valamennyi kulturális tevékenységét meghatározta. Ez nem csupán a kódexek tartalmában – görög és latin szerzők művei –, hanem abban is lecsapódott, hogy a környezetében működő másolókat tudatosan humanista írások elsajátítására, használatára ösztönözte.

Hogy Vitéz valóban humanista volt, s működésének alapját és célját valóban a görög és latin műveltség felélesztése és terjesztése jelentette, margójegyzeteinek és más paratextusainak vizsgálata tárta fel igazán. A *Leveleskönyv* (Bécs, ÖNB, Cod. 431) elemzése nagyon revelatív ebből a szempontból. Az erről szóló tanulmány részletesen bemutatja Vitéz jegyzetelési módszerét, eszközeit és az abból levonható következtetéseket. A bécsi Plinius-kódex (ÖNB, Cod. 141) margináliáiban már mindezen eszközök birtokában volt lehetőség értékelni a főpap saját kezű bejegyzéseit és következtetéseket levonni humanista elvi és műveltsége tekintetében. Mindezek fényében új megvilágításba kerülnek azok a görög nyelvű bejegyzések is, amelyek ennek a kódexnek a lapszélén olvashatók.⁸

8. Végül, eredeti célkitűzéseink között szerepelt az is, hogy a pályázat két fiatalabb résztvevője, akik a pályázat során és révén mélyedtek el igazán az utóéleti kutatásokban, két ókori szerzőnek ne csak recepciótörténetével, de saját írásaival is foglalkozzanak.

Ennek megfelelően Gaál Balázs Plutarchos állatlélektani írásaival kapcsolatban publikált tanulmányokat, majd ennek folytatásaként egy ókori anekdota utóéletének teljes körű vizsgálatával tért rá a recepciótörténeti kutatásokra. Az anekdota a sólyom által üldözött oltalomkereső madárról szól, amely az ember ölébe menekül. A görög-római források elemzése egy eddig feltáratlan keleti párhuzamot hozott felszínre az indiai Śibi király történetében, aki nemcsak ölébe fogadta az oltalomkereső galambot, hanem a saját húsát metszette ki azért, hogy kárpótolja a sólymot a veszteségért.

⁸ A görög bejegyzéseket is elemző tanulmány elérhető itt: <http://real.mtak.hu/id/eprint/105866>

Az anekdota európai utóéletét egy másik cikkben tárta föl. Az oltalomkereső madár motívumát ebben végigvezeti annak első megjelenésétől a késő középkorban az állatok iránti kíméletes bánásmód eszméjének a felbukkanásáig a korai felvilágosodásban. Az enciklopédisták kettős értelmet tulajdonítottak az anekdotának, amikor egyrészt természeti megfigyelésként értelmezték, másrészt allegorikusan Krisztusra vonatkoztatták, akinél a hívő oltalmat keres a Gonosz üldözése elől. A motívum később az állatvédő mozgalmak egyik kedvelt példájává vált. Mindkét írás az *International Journal of the Classical Tradition* nevű folyóiratban jelent meg.

Gábor Sámuel doktori disszertációjához kapcsolódva Pausanias *Periégésis*-ének bizonyos helyeivel és problémáival foglalkozott. Ennek három, kézzel fogható eredménye született. Az egyik tanulmányban a római kori Megalopolis pausaniasi leírásának példáján keresztül azt vizsgálja, hogy a Kr. u. 2. századi Pausanias hogyan viszonyult az archaikus-klasszikus-hellenisztikus-korból számára már csak rom formájában hozzáférhető emlékekhez, miként használta a történelemről való tudását a látvány értelmezésére, képzeletbeli „kiegészítésére”, vagy éppen a múlt és a jelen radikális szembeállítására.

A másik írás a *Periégésis* Akropolisz-leírásáról és ennek recepciótörténetéről szól. Azt vizsgálja meg, hogy az a kiemelt szerep, amelyet az athéni Akropolisz a modern európai kultúrában betölt, mennyiben és milyen módon van már, illetve nincs még jelen Pausaniasnak az Akropoliszhoz fűződő viszonyában, illetve hogy ha Pausanias császárkori leírását és a mi modern Akropolisz-képünket (ahogy ezt az Elgin-márványok őrzése a British Museumban vagy az új Akropolisz-múzeum Athénban tárgyi formában is reprezentálja) összekötjük (mindenekelőtt felvilágosodás kori európai utazók Akropolisz-recepciója segítségével), akkor mit tudunk elmondani a pausaniasi (pars pro toto: a római kori görög) Akropolisz-recepciótól a 21. századig bejárt útról.

A harmadik tanulmány egy Dionysoshoz, illetve egy Artemishoz kötődő történet motivikus azonosságait elemzi. Abból az észrevételből indul ki, hogy a Pausanias által feljegyzett és egyaránt Patraiból ránk maradt történet között felfedezhetők bizonyos strukturális-motivikus azonosságok, annak ellenére, hogy egészen különböző kultikus és mitikus kontextusba ágyazódnak be. A cikk azt vizsgálja meg, vajon milyen okokra vezethetők vissza ezek az azonosságok, továbbá mit árul el mindez arról a kulturális kontextusról, amelyben a két különböző helyről származó történet egymáshoz hasonult és a Pausanias által részletesen leírt római kori Patrai kulturájának részét képezte.⁹

⁹ Elérhető itt: <http://real.mtak.hu/id/eprint/105868>

Kutatásainkban hangsúlyosan törekedtünk arra, hogy mindig a kéziratok vizsgálatából induljunk ki, az eredeti íráshordozók beszerzése (másolatok formájában), illetve közvetlen megtekintése nem lett volna lehetséges a pályázati források nélkül.